North Asian International Research Journal of Multidisciplinary
IRJIF IMPACT FACTOR:6.019
ISSN: 2454-2326 Vol. 9, Issue-8 August-2023
Index Copernicus Value: 58.12 Thomson Reuters ID: S-8304-2016
NAIRJC A Peer Reviewed Refereed Journal
DOI: 10.5949/nairjmd.2023.10.8.4

भारतीय संस्कृती व परंपरामध्ये सुधीरजी फडके (बाबूजी) यांच्या संगीताचे योगदान

[1]सुशील अ. वावरकर, [2] प्रो. डॉ. सौ. अर्चना अंभारे

[1]संशोधक, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती तथा सहा. प्राध्यापक श्री गणेश कला महाविद्यालय, कुंभारी, अकोला
[2]मार्गदर्शक संगीत विभाग प्रमुख, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

सार :

संस्कृती या शब्दाची व्युत्पत्ती कृ धातूपासून सुत आगम आणि क्वीन प्रत्यय साम सह आहे. म्हणजे चांगले परिष्कृत. धर्म, साहित्य, मानवी मूल्ये आणि आदर्श हे या सर्वांच्या संचयाचे नाव आहे. देशाची प्रगती-अधोगती, नैतिकता, जीवनपद्धती जाणून घेण्यासाठी तेथील संस्कृतीचे ज्ञान आवश्यक आहे. संस्कृतीची प्रक्रिया ही एकाच वेळी आदर्शाला वास्तविक आणि वास्तवाला आदर्श बनवण्याची प्रक्रिया आहे. संस्कृतीचे क्षेत्र इतके विस्तृत आणि सखोल आहे की, त्याला एका निश्चित व्याख्येत बांधणे कठीण आहे. उत्कृष्ट स्वरूपाचे मानसिक आणि सामाजिक गुण संस्कृतीमधूनच प्रकट होत असतात. संस्कृतीचा आधार हा मुख्यत: नीतिशास्त्रावर आहे. तसेच हा नितिशास्त्राचा पायाच संस्काराच्या रूपात वसलेला आहे. संस्कार ही परिष्कार आणि परिमार्जनाचा प्रक्रिया आहे. ही परिमार्जन, परिष्काराची प्रक्रिया पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरीत होते व तीच अंतिम स्वरूपात संस्कृतिचे स्वरूप धारण करते. खरं तर, व्यक्तीच्या चारित्र्य आणि सवयींमध्ये याचे परिष्करण आहे, जे आदर्श, सदगुण आणि मूल्यांशी ते स्पष्टपणे संबंधित असते. या संशोधनामध्ये बाबुजींच्या सांगीतीक योगदानाचे भारतीय संस्कृती व परंपराच्या संवर्धनामध्ये असलेल्या योगदानाचा सांगीतीक अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द Key Words: संस्कृति, परंपरा, संगीत, अध्यात्म, मूल्य,

प्रस्तावना :

आजकाल मूल्यशिक्षणावर चर्चा करण्याची फॅशन झालेली आहे. शेवटी हे मूल्य काय आहे? ज्यांच्यासाठी आपण अचानक इतके आतुर झालो आहोत, ज्यांच्या रक्षणासाठी आपण व्याकूळ झालो आहोत. खरे तर हेच आपले आदर्श आहेत जे म्हणण्यात आणि ऐकण्यात शुष्क झाले आहेत आणि आदर्शवादी असण्याचा उपहासात्मक स्वरूपात वापर केला जात आहे. त्यामुळे या आदर्शांना वाचवण्यासाठी पुन्हा प्रयत्न सुरू झालेले आहेत. अभ्यासकांनी 'मूल्य' हा शब्द वापरण्यास सुरुवात केली आहे. भारतीय संस्कृती व परंपरांशी संबंधित बाबींचा प्रसार प्रचार व्हावा भावी पिढीकडे त्यांचे हस्तातंरण व्हावे यासंदर्भात सुधीरजी फडके उर्फ बाबुजी यांच्या संगीताचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

वास्तविक पाहता भारतीय संस्कृती व परंपरा हया भारतीय मूल्यात्मक रूपरेषा या आधास्तंभाशी संबंधित आहेत. जेव्हा आपण मूल्यांबद्दल बोलतो तेव्हा आपण फक्त आपल्या संस्कृती व परंपरा या आधाराशी जोडले जाण्याबद्दल बोलतो. आपले सांस्कृतीक परंपरामधील आधारस्तंभ हे आपल्या आदर्श, नैतिकता मूल्यांमध्ये समाविष्ट आहेत. भारतीय संस्कृती व परंपराशी संबंधीज असलेले बाबुजींचे संगीत कार्य हे भारतीय मूल्यात्मक रूपरेषा, भारतीय आदर्श व संस्कार यांच्याशी संबंधित असून हया बाबी भारतीय समाज जीवनातील सदगुण, ऐश्वर्य आणि समृद्धीचा प्रमुख पाया असल्याचे दिसून येते. सत्य, औदार्य, नम्रता, दया, क्षमा, अहिंसा इत्यादी अनेक गुण मानवाला समाजामध्ये प्रतिष्ठा प्रदान करीत असतात. त्यामाध्यमातून आपल्या सभोवतालच्या वातावरणाची आणि समाजाची शुद्धता होऊन समाज सुसंस्कारीत होत असतो. अशा स्थितीमध्ये भारतीय संस्कृती व परंपरा यामध्ये सुधिर फडके यांच्या संगीताच्या योगदाने विश्लेषण यामध्ये करण्यात आले आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध पर लेख हा कला शाखेचा असून यामध्ये १) सर्वेक्षण पद्धती २) तुलनात्मक पद्धती ३) विश्लेषणात्मक पद्धती इ. चा उपयोग केला आहे. तसेच या शोधपर लेखाकरिता माहितीचे संकलन करीत असताना अनेक संगीत पंडितांचे ग्रंथ, ऐतिहासिक ग्रंथ, चरित्र ग्रंथ तसेच प्रत्यक्ष मुलाखती व इंटरनेट द्वारा माहितीचे संकलन केले आहे.

विश्लेषण :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये सुधीरजी फडके यांच्या बहुआयामी व्यक्तिमत्वाचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

भारतीय संस्कृतिमध्ये संगीताची भूमिका :

भारतीय समाजात चांगले आचरण आणि आदर्शांना अधिक महत्त्व दिले गेले आहे. भारतीय संस्कृती अध्यात्मिक बाजूने बहरलेली आहे, या संस्कृतीच्या गाभ्यामध्ये जिथे अध्यात्मिक ज्ञान, धर्म, धोरण, तत्वज्ञान इत्यादींचा समावेश आहे, तिथे सौंदर्याची उदात्त भावना देखील एकात्म आहे. म्हणूनच भारतीय संस्कृतीला देव संस्कृती म्हटले गेले आहे. भारतीय मूल्ये एखाद्या व्यक्तीची आध्यात्मिक शक्ती विकसित करण्यास सक्षम आहेत, जेणेकरून त्याला देवासारखे बनणे अशक्य नाही. ही दैवी संस्कृती टिकवून ठेवण्यासाठी बाबुजींच्या संगीताने खूप साथ दिली आहे. गीतरामायन हे बाबूजींचे कारकिंदीतील मानबिंदू मूर्तीमंद

भारतीय संगीताचा अध्यात्माशी संबंध :

अध्यात्म हे भारतीय संस्कृतीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. ही भावना भारतीय जीवनात सर्वत्र दिसून येते. येथे धर्म आणि देव यांच्यावर पुरेशी भक्ती झाली आहे आणि सर्व प्राणिमात्रांच्या सुख-शांतीच्या कामना केल्या आहेत. भारतीय संगीताचे ध्येयही अध्यात्म आणि धर्माशी संबंधित आहे. बाबूजी यांचे 1) तुज सगुण म्हणू की निर्गुन रे' हे संत गीत, (2) झाला महार पंढरीनाथ चित्रपटातील 'देव देव्हा-यात नाही, 3) आम्ही जातो अमुच्या गावा चित्रपटातील देहाची तिजोरी भक्तीचाच ठेवा इ. भक्तीगीते. तसेच गदीमांच्या गीतरामायणातील बाबूजींनी संगीतबध्द केलेली सर्व 56 गीते याचे मुर्तीमंत उदाहरण आहे.

अध्यात्मिकदृष्ट्या संगीत ही सर्वोत्कृष्ट कला

भारतीय संस्कृतीत कलेचा संबंध आत्म्याशी मानला जातो. अध्यात्मिकदृष्ट्या संगीत ही सर्वोत्कृष्ट कलेचे ध्येय आहे. त्यामुळे संगीताच्या माध्यमातून संस्कार आणि संस्कृतीचे जतन करणे शक्य आहे. त्याची जबाबदारी संगीत शिक्षकांवर अधिक प्रमाणात आहे. विविध शालेय उत्सव, राष्ट्रीय सण, वार्षिक उत्सव आणि इतर सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांना एकतेच्या धाग्यात बांधून त्यांचा सांस्कृतिक वारसा सादर करणे हा एक सुखद योगायोग आहे. भारतीय संगीत अभ्यासाने जात आणि धर्माचे बंधन तोडले आहे, त्यामुळे संगीत हा आपल्या देशाच्या सांस्कृतिक ऐक्याचा मजबूत दुवा आहे.

सांस्कृतिक वारश्याच्या हस्तातंरणाचे माध्यम :

गाणी, संगीत, नाटक आणि संगीताच्या कार्यक्रमात अभिनयाच्या माध्यमातून आम्ही संस्कार, आदर्श आणि सांस्कृतिक वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत पोहोचवतो, तसेच संगीताच्या माध्यमातून आपण दिलेला वारसा आम्ही जोडू, अशी ग्वाही ज्येष्ठ श्रोत्यांना देतो. याकरीता बाबूजींनी संगीतबद्ध केलेले 1) बाबगीते, 2) स्त्री-गीते, 3) लोकसंगीताधारीत गीते, 4) भावगीते, 5) भक्तिगीते, 6) चित्रपटगीते, 7) प्रसंगोचित गीते, 8) नाट्यगीते, 9) स्पूर्तीगीते, 10) देशभक्तीपर गीते इत्यादींचे महत्वपूर्ण योगदान आहे.

मंत्रमुग्ध करणारी कला :

"संगीत ही एक मंत्रमुग्ध करणारी कला आहे जी सर्वसामान्यांना आकर्षित करते. या अत्याधुनिक शुद्ध कलेद्वारे अध्यात्मिक उंची आणि कर्तृत्व गाठणे शक्य आहे. सांस्कृतिक सादरीकरणाद्वारे गौरवशाली भारतीय परंपरा सहजतेने पार पाडणे शक्य आहे. शुभ आणि मंगलमय वातावरण शुभ/धनात्मक भावनांनी भरते. एकीकडे राष्ट्रगीत देशभक्तीच्या भावनेने भरलेले असताना, दुसरीकडे लोकसंगीत श्रोत्यांना गाव आणि निसर्गाशी जोडण्याचे कार्य करते. माझ्याकडे भारतीय संगीत आहे. जागतिक मानवतेच्या आंतरिक प्रेरणेला सर्वोत्तम दिशेने प्रेरित करण्याची आणि सद्गुणांचा चांगल्या प्रकारे विकास करण्याची अभूतपूर्व क्षमता भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे. तिच्या विकासाबरोबरच तिला इतरांचाही विकास आणि उन्नती हवी आहे-सर्वे भवन्तु सुखिनः आदि सिद्धांत इ. नुकत्याच झालेल्या कॉमनवेल्थ गेम्सच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमांतून त्याचा परिचय आहे.

संगीत हे मानवाला परमात्म्याशी जोडण्यास सक्षम आहे - भगवान कृष्णाने स्वतः गीतेत म्हटले आहे की, मी वैकुंठात राहत नाही, किंवा मी गणाच्या हृदयात राहत नाही. जेथे माझे भक्त गातात तेथे मी नारदांच्या बरोबर राहतो. जीवनशैली, सण-उत्सव, कला-कौशल्य, समाजजीवन इत्यादींचे एकत्रित स्वरूप एखाद्या संस्कृतीचे आकलन करून देते. संस्कृतीचे हे रूप भारतीय संगीतात दिसून येते. बाबूजींच्या संगीतबद्ध केलेल्या प्रत्येक गीतातही दिसून येते. बाबूजींची गाणी प्रत्येक वयातील श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करतात वारंवार ऐकावीशी वाटतील. जसे 1) अशी पाखरे येती (भावगीत) २) आकाशी झेप घेरे पाखरा (चित्रपट-आराम हराम है) ३) ऊठ ऊठ पंढरीनाथा (चित्रपट - झाला महार पंढरीनाथ (4) कुठे शोधिसी रामेश्वर (भक्तीगीत) 5) तुझे गीत गाण्यासाठी (भावगीत) ६) लोच चंद्रमा नभात (भावगीत) 7) तुझे रूप

चित्ती राहो (गोरा कुंभार) (८) प्रिया आज माझी नसे साथ द्याया (भावगीत), (9) विढला तू वेडा कुंभार (चित्रपट-प्रपंच) 10) सखी मंद झाल्या तारका (भावगीत) इत्यादी.

सलोखा आणि एकतेचे प्रतिक संगीत :

राजकारण, प्रादेशिकता, जातीयवाद, जातीयवाद, धर्मांधता इत्यादींनी संगीत क्षेत्रात फारच क्वचितच प्रवेश केला आहे, किंबहुना जातीय सलोखा आणि एकता केवळ संगीतातच दिसून येते. हिंदू गायक, मुस्लीम तबला वादक, मराठी हार्मोनियम वादक, बनारसी सारंगी वादक इत्यादी विविध वर्गातील व ठिकाणचे संगीतकार एकत्र गातात आणि सर्व वर्गातील श्रोते त्यांच्यासमोर मंत्रमुग्ध होऊन एकरूप होऊन बसतात, असे संगीत संमेलनांमध्ये अनेकदा दिसून येते. एक अद्वितीय, अद्भुत सुसंवाद काय आहे याच धाग्याने बांधलेले आहेत.

सलोखा आणि एकतेचे प्रतिक असलेले संगीत तत्त्वे बाबूजींची भारतीय समाजामध्ये रूजविली आहेत. संगीताच्या क्षेत्रामध्ये त्यांनी कधीही भेदभाव केलेला आढळून येत नाही अनेकांमधील गुणांना ओळखून त्यांनी त्यांनी महान कलावंत बनविले. त्यामध्ये व्हायोलिन वादक प्रभाकर जोग तसेच गायीका माणिक वर्मा, आशा भोसले ही नावे उल्लेखनीय आहेत. बाबूजींचा समाजातल्या उपेक्षित वर्गाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन सहृदयच होता. एकदा एका दलित महीलेवर झालेल्या अत्याचाराच्या विरोधात त्यांनी हुतात्मा चौकात एक दिवस उपोषण करून निषेध दर्शविला. ते प्रखर देशभक्त होते. त्यांनी अनेक देशभक्ती पर गीते गायली व त्यांना संगीत दिले त्यामध्ये वेद मंत्राहून आम्हा वंद्य वंदे मातरम् (2) उठा राष्ट्र वीर हो इत्यादी प्रमुख आहेत.

घराण्याची परंपरा :

भारतीय संगीतात घराण्यांची परंपरा आजही अस्तित्वात आहे, ज्याचा परिणाम म्हणून विविध पंथांचे लोक आपापल्या धर्माच्या पारंपारिक बंधनांची पर्वा न करता आध्यात्मिक ऐक्याचे प्रतीक बनतात. इथे ना हिंदू ना मुस्लीम, ना शीख ना ख्रिश्चन, ना बंगाली ना मराठी, ना श्रीमंत ना सामान्य कुटुंब, सगळे समान भावनेने कलेचे उपासक आहेत. बाबूजींनी घराण्यांची परंपरा टिकवून ठेवण्यासाठी संगीत रचना केलेल्या आहेत. त्यामध्ये गुरु समान कुणी नाही सोयरा गुरु निधान, गुरु मोक्ष, आसरा , गुरुविण नाही थारा इत्यादी

मैत्रीपूर्ण भाव व संगीत पूजा :

इतकेच नव्हे तर सीमा ओलांडून विविध जाती, धर्म, पंथाचे कलाकार संगीत संमेलनात एका मंचावर मैत्रीपूर्ण भावनेने संगीताची पूजा करताना दिसतात. संगीताचा हा प्रभावच आपल्याला अशा जगात घेऊन जातो जिथे धर्म, कर्म, जात, भाषा असा भेदभाव नाही. जिथे फक्त आध्यात्मिक एकता असते. संगीताच्या या अद्भुत सामर्थ्यामुळे सैन्यातही राष्ट्रीय एकात्मतेची गाणी शिकवली जातात, जेणेकरून विविध राज्यांतील आणि जातींच्या सैनिकांमध्ये भावनिक एकता निर्माण व्हावी. सुधीरजी फडके (बाबूजी) हे स्वतः राष्ट्रभक्त असल्यामुळे स्फूर्तिगीते व देशभक्ती गीते त्यांच्या आंतरिक ऊर्मीतून त्यांच्या गीतात उतरली आहे. त्यांची जाज्वल्य देशभक्ती त्यांच्या या गीतांमधून प्रकट होते. नको मागुती पाहू परतुन' या गीताळा अर्थानुरूप ओघवती चाल लावली. जसे श्री. वैद्यकुमार सखकर रायकर यांच्या विजयश्री थे घेऊन, जा पुढे, 'समाज पुरुषा होई जागृत' हे ग.दि.मां चे संघप्रचार गीत त्यांनी उत्तम आयले. तसेच वि.दा. सावरकर यांचे उ अनादि मी, अनंत मी, अवश्य भी भला " हे गीत. याची साक्ष देते. वंदे मातरम् चित्रपटातील 'वेदमंत्राहून आम्हा वंद्य वंदे मातरम इत्यादी.

अध्यामिक शक्तीचे शुध्दीकरण :

मानसिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून सामान्य शिक्षण महत्त्वाचे आहे आणि मानसिक आणि आध्यात्मिक शक्तींच्या शुद्धीकरणाच्या दृष्टिकोनातून संगीत शिक्षण महत्त्वाचे आहे. या दोन प्रकारच्या शिक्षणातून व्यक्तीला जीवनदृष्टी आणि जीवनमूल्यांच्या सखोल आदर्शांची ओळख होते आणि ती समाजासाठी फायदेशीर ठरते. बाबूजी सुधीर फडके यांनी सामाजिक, राष्ट्रीय भूमिकेतूनच राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे कार्य केले. त्यामुळे त्यांनी अनेक उत्तमोत्तम संघगीते व देशभक्ती गीते संगीतबद्ध केलीत व त्याच ताकतीने गायलीत.

भारतीय शिक्षणाचा अविभाज्य घटक :

प्राचीन काळापासून संगीत हा भारतीय शिक्षणाचा महत्त्वाचा भाग आहे. या अंतर्गत कल्पनाशक्ती, संतुलन, आत्म-अभिव्यक्ती, आत्म-नियंत्रण, उत्स्फूर्तता, वेग, व्यायाम असे अनेक गुण संगीताच्या विषयात सामावलेले आहेत. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर असे म्हणता येईल की संगीत शिक्षणामुळे शारीरिक आणि बौद्धिक विकास होतो, आत्म्याचे मार्गदर्शन होते, सहिष्णुतेचे धडे, अभिव्यक्ती क्षमता, उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी प्रबळ इच्छाशक्ती निर्माण होते. एकात्मतेच्या भावनेचा विकास समूह गायन,

समूह गायन, बँड इत्यादीद्वारे दिसून येतो. खरी जातीय एकता केवळ संगीतातच दिसून येते. बाबूजींनी संपूर्ण जीवन कार्यातून, दिनचर्येतून, त्यांच्या संगीत दिग्दर्शनातून, त्यांच्या गायनातून प्रकर्षाने दिसून येते. मग ते संपूर्ण शास्त्रीय संगीतावर आधारीत गीतरामायण असो की, भावगीत, भक्तीगीत, चित्रपट गीत, लावणी, स्त्री गीते, बाळगीते, स्फुर्तीगीते अथवा देशभक्ती जीते असो.

संगीत हा जीवनाचा मुख्य पाया

संगीत शिक्षणातून विद्यार्थ्यामध्ये ध्यानशक्ती आणि आत्मसंयम हे गुण वर्धीत होतात. व्यापक दृष्टीकोनातून पाहिले तर संगीत हा जीवनाचा मुख्य पाया आहे. ध्वनी, ताल आणि गती ही जाणीव जीवनाची विशेष वैशिष्ट्ये आहेत, ते संगीताचे विशेष अंग आहेत. संगीताचे मूलभूत घटक मानवी जीवनाचे कार्य करणारे घटक आहेत. हृदय दुःख जेव्हा अधिक असहाय्य आणि अपार होते, तेव्हा त्याला कुठेही विश्रांती मिळत नाही, जेव्हा रडून-रडूनही त्याला आसरा मिळत नाही, तेव्हा तो संगीताच्या चरणी जागा होतो. बाबूजींनी त्यांच्या जिवनास असंख्य हाल अपेष्टा, दुःख, दारीद्रय, हे केवळ सोसले ते फक्त त्यांच्या जवळ संगीत असल्यामूळेच असे म्हणण्यास हरकत नाही.

निष्कर्ष :

बाबुजींच्या सांगीतीक योगदानामुळे भारतीय संस्कृती व परंपरांच्या विकासाला व त्यामाध्यमातून भारतीय सांस्कृतिक मूल्यांचे संवर्धन होण्यास मोठया प्रमाणात मदत झाली आहे. यामध्ये बाबुजींनी संगीतबध्द केलेली बालगीते, प्रासंगीक गिते, चित्रपट संगीत, स्त्री-गीते, भक्तिगीत व भावगीते व लोकगीते यांची भूमिका महत्वपूर्ण राहलेली आहे. बाबुजींच्या संगीताच्या माध्यमातून मानवी मूल्ये आणि आदर्श संस्कारांच्या रूपाने विकसित करता येतात. संगीताच्या अद्भुत शक्तीतून भारतीय सामाजिक सांस्कृतिक परंपरांशी संबंधित असलेले मूल्यशिक्षण देऊन समाजात भारतीय सांस्कृतिक मूळ स्वरूपातील वारसा पुन्हा रुजवण्याचे काम यशस्वीपणे करता येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

[1]. तिवारी, आभा (). भारतीय संस्कृति बनाम पाश्चात्य संस्कृति

[2]. पं. छोटे लाल मिश्र (). संगीत शिक्षण के विविध आयाम

[3]. भगवद गीता

[4]. भारतीय संस्कृतिः शाश्वत जीवन दृष्टि और संगीत

[5]. गिरिजा यतींद्रनाथ (२०१६). वाणी प्रकाशन.

[6]. उपाध्याय भगवत शरण. भारत के नगरो की कहाणी. राजपाल पब्लिकेशन्स

[7]. पांडे उमा. भारत के सांस्कृतिक केंद्र. मैकमिलन कंपनी ऑफ इंडिया दिल्ली.

[8]. ठाकूर जयदेव. भारतीय संगीत का इतिहास. संगीत शोध केंद्र कोलकत्ता.